

dr hab. inż. arch. Małgorzata Hanzl
Instytut Architektury i Urbanistyki
Wydział Budownictwa, Architektury i Inżynierii Środowiska
Al. Politechniki 6A
90-240 Łódź

Łódź, dn. 20 sierpnia 2021

RECENZJA ROZPRAWY DOKTORSKIEJ
Elementy żydowskiego dziedzictwa architektonicznego w strukturach urbanistycznych i
krajobrazie kulturowym miasteczek Lubelszczyzny

Autor: mgr Małgorzata Michalska-Nakonieczna
Promotor: Prof. dr hab. inż. arch. Krystyna Guranowska-Gruszecka
Dyscyplina: Architektura i Urbanistyka

1. Podstawa wykonania recenzji

Recenzja została sporządzona na podstawie Uchwały Rady Naukowej Dyscypliny Architektura i Urbanistyka Politechniki Warszawskiej z dnia 13 lipca 2021 roku oraz zlecenia Przewodniczącej Rady Naukowej Dyscypliny Architektura i Urbanistyka Politechniki Warszawskiej Prof. dr hab. inż. arch. Krystyny Solarek z dnia 19 lipca 2021 r.

2. Problematyka, cele i metodologia pracy

Przedmiotem zainteresowania pracy doktorskiej Pani mgr Małgorzaty Michalskiej-Nakoniecznej jest spuścizna architektoniczna społeczności żydowskiej, która zamieszkiwała w miasteczkach Lubelszczyzny. Cel pracy został określony jako ustalenie pełnego obrazu i roli architektonicznego dziedzictwa żydowskiego w strukturach urbanistycznych i krajobrazie Lubelszczyzny na przestrzeni ostatnich 200 lat.

W pracy zdefiniowano dwie tezy badawcze. Teza pierwsza, która wskazuje na możliwość uzupełnienia istotnej luki w wiedzy na temat kulturowego dziedzictwa Lubelszczyzny, została w pracy z nawiązką dowiedziona. Teza druga – również o niezaprzeczalnej słuszności – odnosząca się do umożliwienia objęcia przebadanej spuścizny ochroną dzięki przeprowadzonym badaniom – pozostaje otwartą. Niewątpliwie niniejsza praca stanowi istotny krok w tym bardzo pożądanym kierunku.

Metodologia badawcza zastosowana w pracy uwzględnia, obok fazy wstępnej, w ramach której rozpoznano stan badań, uwarunkowania rozwoju historycznego i sprecyzowano cele, zebranie znacznej ilości materiału badawczego w postaci dokumentów archiwalnych. Przegląd literatury objął ogółem ponad 200 pozycji i pozwolił na zdefiniowanie tła, które następnie pozwoliło na analizy i systematykę materiałów archiwalnych. Kwerenda archiwalna i analiza materiałów źródłowych objęła ogółem 65 planów miast oraz 162 projekty architektoniczne i została przeprowadzona w następujących zbiorach: Archiwum Państwowe w Lublinie, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Instytut Sztuki PAN. Poszukiwania zostały uzupełnione o ikonografię dostępną w literaturze przedmiotu oraz w zbiorach czasopism i zbiorach

fotografii – kolekcje polskie i zagraniczne. Kolejną metodą były wyjazdy badawcze, w ramach których zastosowano metody porównawcze służące ustaleniu lokalizacji poszczególnych obiektów. Uzupełniająco zastosowano również metody statystyczne – dla analizy danych demograficznych. Zgromadzony zbiór obiektów podzielono na kategorie oraz dokonano systematyzacji celem ustalenia typologii obiektów. Docenienia wymaga staranne podejście do przeprowadzonych analiz oraz znaczny zasób zgromadzonych materiałów, które zostały poddane analizie, co pozwoliło na uzyskanie przekrojowego ich obrazu, i na syntezę zebranych obserwacji i sformułowanie wniosków.

Wykorzystane w pracy metody uznać należy za odpowiednie dla zdefiniowanych celów badawczych. Rozprawa porządkuje i udostępnia publiczności znaczny materiał archiwalny, który nie został dotąd przebadany. Zastosowane metody pozwoliły na przekrojowy charakter prezentowanych rozważań, sam sposób przedstawienia jest wyczerpujący i wnikliwy.

3. Ocena wartości merytorycznej pracy

Oceniana dysertacja prezentuje wysoki poziom merytoryczny, przedstawiając opracowanie materiału źródłowego, który dotychczas nie doczekał się swojej przekrojowej monografii. Zaprezentowane podejście do tematu wskazuje na pogłębione rozpoznanie poruszanej problematyki oraz potwierdza wiedzę Autorki w badanym obszarze.

Część wstępna pracy – wprowadzenie – zawiera uzasadnienie podjęcia tematu, cel pracy, jej zakres rzeczowy, czasowy, a także omówione powyżej metodologię badań oraz tezy pracy. W tej części Autorka wprowadza również definicje, a także charakteryzuje stan badań. Zawarte tu treści nie budzą wątpliwości, jak już powiedziano. Drobną zastrzeżenie dotyczy jedynie sposobu zdefiniowania terminu „miasteczko” – ostatni człon definicji zawierający określenie zakresu czasowego „i w 1822 r. mający nie więcej niż 5000 mieszkańców” - w ocenie Recenzenta ten ostatni człon definicji winien być elementem doprecyzowania zakresu rzeczowego pracy raczej niż częścią definicji jak należy rozumieć miasteczko. Wątpliwość w obu wariantach pozostaje bez zmian – uwaga dotyczy wyłącznie sformułowania. Ponadto nieco brakuje dyskusji o innych miejscowościach, które potencjalnie mogłyby być przedmiotem zainteresowania. Jednocześnie, podczas gdy zastosowanie samego terminu nie budzi wątpliwości, dodatkowo warto byłoby również w tekście odnieść obszar stosowania nazwy *miasteczko* do terminologii używanej w spisach ludności, szczególnie tych wykorzystanych w pracy.

Bardzo trafnie sformułowana została definicja żydowskiego dziedzictwa architektonicznego, który to zbiór obok obiektów posiadających formalne cechy identyfikujące lub pełniących w przeszłości funkcje związane z funkcjonowaniem społeczności żydowskiej, powinien również uwzględniać „budynki, których inwestorami byli członkowie społeczności żydowskiej, które nie posiadają jednoznacznych wyróżników formalnych, ale ich forma kształtowała się pod wpływem sposobu realizowanych funkcji życiowych i społecznych przez ich żydowskich użytkowników”. Jest to o tyle istotne, że w ośrodkach miejskich o wielokulturowej tradycji, gdzie jednoznaczna i pełna separacja grup społecznych nie zachodziła, tego rodzaju ustalenia są przedmiotem toczącej się dyskusji – co dotyczy również dziedzictwa żydowskiego¹.

Charakterystyka stanu badań zawiera następujące obszary tematyczne:

- zagadnienia urbanistyki, w szczególności w odniesieniu do miasteczek Lubelszczyzny i osadnictwa żydowskiego na ziemiach polskich,

¹ Liszewski, S., 1991. Rola społeczności żydowskiej w organizacji przestrzeni miejskiej Łodzi. W S. Liszewski & W. Puś, red. Dzieje Żydów w Łodzi 1820-1944 Wybrane problemy. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, str. 30-41.

- materialne dziedzictwo architektoniczne przynależące do spuścizny Żydów polskich, przy czym omawiane w tym podrozdziale pozycje koncentrują się głównie na obiektach kultu religijnego,
- piśmiennictwo popularyzujące architektoniczną spuściznę Żydów na Lubelszczyźnie
- publikacje dotyczące ochrony dziedzictwa żydowskiego.

Przegląd literatury uzupełnia, w ramach wprowadzenia, zwięzła charakterystyka najistotniejszych zagadnień teoretycznych związanych z tematyką pracy.

Rozdział drugi przybliży czytelnikowi zagadnienia urbanizacji Lubelszczyzny, w tym w szczególności rozwoju miast lokacyjnych i kategorii miasteczka jako siedziby władz lokalnych. Dopelnieniem jest krótka charakterystyka poszczególnych elementów struktury miejskiej.

Rozdział kolejny – omyłkowo również oznaczony cyfrą rzymską II – przedstawia sytuację osadnictwa żydowskiego w miastach Lubelszczyzny od czasów średniowiecznych do wybuchu drugiej wojny światowej. W części dotyczącej okresu przedrozbiorowego (str. 41-46) nieco brakuje bardziej systematycznego ujęcia prawnych przywilejów i przepisów pozwalającego w uporządkowany sposób określić, gdzie i kiedy oraz co było żydowskim osadnikom dozwolone. Inna drobna uwaga odnosi się do danych statystycznych (str. 46) dotyczących populacji Żydów na ziemiach polskich – dane te podane zostały w oparciu o pojedyncze opracowanie, tymczasem liczby te – do czasów spisów powszechnych - były dość szacunkowe i różni autorzy podają zróżnicowane wartości. Dodatkowo, w omówieniu tła historycznego brakuje najnowszych opracowań odnoszących się do historii osadnictwa żydowskiego na ziemiach polskich, w tym w szczególności wydawnictw Muzeum POLIN², czy np. pozycji takich jak Atlas Historii Żydów Polskich³ oraz Chasydyzm – Atlas Historyczny⁴.

Rozdział III traktuje o morfologii obszarów zamieszkiwanych przez ludność żydowską w okresie badanym. Na uwagę w ramach tej części zasługuje szczególnie interesująca analiza lokalizacji synagog w miasteczkach regionu.

Kolejny rozdział poświęcony jest charakterystyce poszczególnych obiektów składających się na architektoniczne dziedzictwo społeczności żydowskich. Każdy z omawianych typów obiektów zawiera wprowadzenie wyjaśniające genezę budynku i zasady regulujące jego funkcjonowanie. Następnie następuje opis i analiza zebranego materiału źródłowego, wnioski z teje zawarte są w podsumowaniu. Taka metoda pracy pozwoliła na rozumowanie oryginalne i bazujące na dowodach w postaci materiału ikonograficznego.

Najobszerniejszy podrozdział odnosi się do architektury synagog. Część tę rozpoczyna wprowadzenie traktujące o genezie obiektu synagogi, poszukujące jej źródeł w architekturze Pierwszej i Drugiej Świątyni Jerozolimskiej. W tym fragmencie, w ocenie Recenzenta, zabrakło wyraźniejszego podkreślenia roli bóżnic oraz ich genezy – choć na stronie 74 znajdujemy stwierdzenie o tym, że synagogi nie miały statusu świątyni. Cytując za Marią i Kazimierzem Piechockimi „*Dom zgromadzenia (w hebrajskim beithnesset, w greckim synagoga, w łacińskim schola Judaeorum, w niemieckim Judenschule, w jidysz shul, w polskim bóżnica lub szkola żydowska) jest podstawową instytucją w diasporze, łączącą i integrującą żydowską społeczność danego miejsca. Jej początki sięgają starożytności i są równoczesne z Drugą Świątynią. Synagoga.*

² Polin 1000 Year History of Polish Jews. Warszawa 2014, Museum of History of Polish Jews.

³ Atlas Historii Żydów Polskich. W. Sienkiewicz, red., Warszawa 2010, Demart SA

⁴ Wodziński Marcin. Spallek Waldemar (opr. kart.), Chasydyzm. Atlas Historyczny. Kraków, Budapeszt, Syrakuzy 2019, Wydawnictwo Austeria

*nawet jeśli nazywana niekiedy małą świątynią, w istocie swojej świątynią nie jest, jako że nie odbywają się tam żadne ofiary”.*⁵

Stąd gmachy synagog nie próbowały tradycyjnie konkurować z budynkami kościołów chrześcijańskich, nawet jeśli z racji względów użytkowych i - w późniejszym okresie - podniesienia dachów na skutek zmiany sposobu konstrukcji – a co za tym idzie znacznego gabarytu. Ich obecność zaznaczała się w sylwecie miasteczka. Rola tych obiektów była bowiem odmienna, nawet jeśli często ta odmienność nie była do końca rozumiana przez polskich mieszkańców danej miejscowości, z uwagi na wiele analogii.

Jednocześnie w ramach tego podrozdziału odnajdujemy wiele trafnych obserwacji bazujących na analizie materiałów źródłowych. Docenienia wymaga warsztat Doktorantki, która w oparciu o zachowane archiwalne plany, rysunki elewacji i przekroje i wyszukane zdjęcia, potrafi odczytać i w sposób całościowy porównać sposób funkcjonowania, zastosowane techniki budowlane, etc., osadzając je jednocześnie w kontekście nieistniejącej już lokalnej kultury żydowskiej. Szczególnie cenna jest analiza konstrukcji, grubości murów i zastosowanej techniki budowlanej sporządzona dla 31 obiektów o zachowanej dokumentacji.

Bardzo ciekawy i pełny jest również podrozdział traktujący o budynku mykwy. Autorce udało się dotrzeć do projektów źródłowych i na ich podstawie sporządzić porównawczą analizę technologii i funkcji stosowanych rozwiązań i prześledzić ich ewolucję na skutek zmian technologii, ale również uwarunkowań prawnych.

Opisana powyżej wieloznaczność określeń obiektu bóżnicy znajduje swoją kontynuację również w odniesieniu do domu modlitwy. Obiekty te, o skromniejszej skali, służyły de facto analogicznym celom. Autorka odnosi się do niej w ramach części dotyczącej genezy, aczkolwiek ten fragment powinien w ocenie Recenzenta zostać uzupełniony. Brakuje mianowicie krótkiego choćby wprowadzenia odnośnie sporu jaki toczył się w osiemnastym i dziewiętnastym stuleciu między chasydami i ich przeciwnikami - misnagdim oraz odniesienia do różnorodności wątków w ramach religii żydowskiej. Podczas gdy bezpośredni wpływ tych trendów na konstrukcję obiektów w miasteczkach był ograniczony miało to znaczenie dla rozdrobnienia grup wyznawców i jest istotnym elementem dla zrozumienia funkcjonowania tła – również ekonomicznego – budowy tychże. Podrozdział o domach modlitwy wspomina prywatne modlitownie, w tym sztyble, ale nie wyjaśnia do końca ich roli ani sposobu funkcjonowania. Jednocześnie przecież na Lubelszczyźnie działały znane ośrodki chasydzkie i cadyce przyciągający wyznawców: Kock, Radzyń Podlaski, Kazimierz, Lublin⁶.

Dalszą kontynuacją tej uwagi jest brak odniesienia w kolejnym podrozdziale dotyczącym szkół religijnych do roli jesziw. Znow, nieformalny charakter tych obiektów stał się zapewne przyczyną, że tekst wymienia zaledwie jeden obiekt tego rodzaju – najsłynniejszy – a mianowicie jesziwę w Lublinie, bez pokazania genezy i rozwoju tychże żydowskich akademii. W ocenie Recenzenta nie powinny one być wymieniane w ramach tej samej grupy co szkoły średnie o profilu ogólnokształcącym czy zawodowym, nawet jeśli ówczesne dokumenty tak ten obiekt klasyfikowały.

⁵ Tłumaczenie Recenzenta za *“The house of assembly (in Hebrew beitknesset, in Greek synagoga, in Latin schola Judaeorum, in German Judenschule, in Yiddish shul, in Polish bóżnica or szkoła żydowska) is the fundamental institution in the diaspora, bringing together and integrating the Jewish community of a locality. Its origins reach back to antiquity and are contemporary with the Second Temple. The synagogue, even though it was referred to occasionally as a „little temple”, is essentially not a temple at all, since no sacrifices are offered up in it.”*, M. i K. Piechotkowie, *Heaven’s Gates. Wooden synagogues in the territories of the former Polish-Lithuanian Commonwealth*, Warsaw 2015, str. 41

⁶ Wodziński, M., 2016. Space and spirit: on boundaries, hierarchies and leadership in Hasidism. *Journal of Historical Geography*, 53, str.63–74.

Omawiając ten obiekt Autorka wspomina o tradycjach chasydzkich w Lublinie, ale czyni to jakby na marginesie wywodu. Ponadto w podrozdziale o szkolnictwie brakuje nieco tła w postaci różnych organizacji, które zajmowały się prowadzeniem szkół różnego szczebla.

Dalsze podrozdziały przybliżają Czytelnikowi architekturę obiektów użyteczności publicznej działających na użytek społeczności żydowskich. Są to kolejno: rzeźnie rytualne oraz szpital z przytulkiem dla starców. Ten ostatni służył jako instytucja, która w małym mieście pełniła zarazem rolę ambulatorium medycznego jak i przytulku dla chorych i starszych i potrzebujących opieki Żydów. W tej grupie brakuje innych instytucji pomocowych działających na użytek społeczności żydowskiej, np. sierocińców, a także innych – związanych z kulturą świecką – obiektów, takich jak sceny teatralne, obiekty żydowskich klubów sportowych, miejsca spotkań partii politycznych i stowarzyszeń, etc., czy np. organizowanych przez stowarzyszenia pomocowe miejsce wypoczynku czy edukacji dla dzieci i młodzieży.

Kolejny podrozdział traktuje o miejscu zamieszkania przywódcy gminy żydowskiej, a po części również o rozwoju i zmianach w ramach zarządu żydowskiej społeczności. W tym przypadku jednym z diskutowanych przykładów jest dom cadyka z Kocka – co nie do końca wpisuje się w tę kategorię. Zagadnienie architektury domów i dworów chasydzkich cadyków winno być potraktowane osobno, chociaż niewątpliwie zdarzały się sytuacje, kiedy rabin był jednocześnie przywódcą grupy chasydzkiej.

Wnikliwa, zasługująca na uznanie analiza typologii zabudowy mieszkalnej wskazuje na ewolucję w kierunku wykorzystania frontowej części parteru dla pomieszczenia funkcji handlowej lub innej usługowo-rzemieślniczej. Cennym uzupełnieniem dyskusji o typologii zabudowy jest podrozdział traktujący o detalach architektonicznych. Autorka wskazuje na rolę elementów wyposażenia: mezuz i szabaśników oraz kuczek – charakterystycznych przybudówek symbolizujących szalasy wykorzystywane podczas Święta Sukkot – dla identyfikacji żydowskiej przynależności budynku. Zwraca również uwagę na żydowskich rzemieślników, którzy przyczynili się do rozwoju dekoracji laubzegowej popularnej na Podlasiu. Zbiór elementów dziedzictwa zamyka pogłębiona analiza spuścizny żydowskich cmentarzy.

Rozdział V oraz Wnioski końcowe są zdecydowanie mniej rozbudowane. Ich treść odnosi się do roli dziedzictwa żydowskiego, sposobów ich ochrony i promocji, a także zawiera zalecenia dotyczące rewitalizacji i podniesienia skuteczności ochrony dziedzictwa.

Podsumowując całość opracowania merytorycznego trzeba docenić znaczny wkład pracy i zaangażowanie Doktorantki, umiejętności warsztatowe, trafny dobór przypadków, wyczerpujące opisy i szczegółową charakterystykę i przekrojowe ujęcie przedstawionych analiz. Rzetelne ujęcie zaprezentowane w pracy pozwoliło na udostępnieniu Czytelnikom materiałów archiwalnych dotyczących architektonicznej spuścizny społeczności żydowskich Lubelszczyzny.

4. Forma i układ pracy

Przedstawiona do oceny praca doktorska zebrana w dwóch tomach liczących odpowiednio 196 stron oraz bibliografia i aneksy w Tomie 1 oraz materiał ikonograficzny zawarty w Tomie 2, wydana została nakładem Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej. Zasadnicza część merytoryczna składa się z sześciu rozdziałów zasadniczych z czytelnym podziałem na podrozdziały, uzupełnionych o Materiały, na których oparto opracowanie, w tym Bibliografię, i Tabele w liczbie 12. Tom drugi zawiera Plansze, Ilustracje oraz Katalog prezentujący ikonografię – plany, zdjęcia archiwalne i współczesne oraz projekty obiektów dla 20 wybranych miejscowości.

Przemysłana struktura pracy prowadzi czytelnika od wstępu i rozpoznania stanu badań, przez prezentację tła rozwoju urbanizacji Lubelszczyzny i osadnictwa żydowskiego tamże, do części zawierającej badania właściwe, w skali osiedla oraz kolejnych kategorii obiektów architektonicznych. Podsumowaniem zebranego materiału jest krótki rozdział traktujący o stanie zachowania, ochronie i promocji żydowskiego dziedzictwa oraz wnioski końcowe. Tak zdefiniowana struktura nie budzi wątpliwości. Przyjęty układ wypełnia wymagania stawiane rozprawom naukowym; uwzględnia rozpoznanie aktualnego stanu wiedzy na dany temat, zdefiniowanie celu badawczego, metody badań i weryfikację przyjętych hipotez badawczych. Tytuł pracy właściwie oddaje jej zawartość. Podobnie tytuły poszczególnych głównych części pracy, rozdziałów i podrozdziałów jednoznacznie wskazują na zawarte w nich treści.

W Aneksach pracy znalazły się cenne analizy materiałów źródłowych zaprezentowane w formie 12 tabel. Są one wartościowym uzupełnieniem samego tekstu. Podobnie sposób uporządkowania ilustracji nie budzi wątpliwości - choć może szkoda, że nie został wyjaśniony w ramach tekstu. W części merytorycznej znajdujemy odniesienia zarówno do Tabel jak i do ikonografii, choć zwiększenie ilości tychże znacznie ułatwiłoby lekturę i pozwoliły czytelnikowi na pełniejsze zapoznanie się z bogactwem zgromadzonego materiału. W przypadku publikacji książkowej warto, aby materiały zawarte w obecnej wersji w aneksach umieścić w tekście głównym rozprawy oraz zwiększyć ilość odniesień dla ułatwienia korzystania.

Zbiór materiałów, na których oparto opracowanie zawiera obszerną bibliografię, która liczy ogółem 204 pozycje, uwzględnia zarówno artykuły naukowe dotyczące tematu opracowania, jak i liczne pozycje książkowe – zarówno klasyczne jak i najnowsze. W tym zbiorze uwagę zwracają 3 pozycje autorstwa Doktorantki. Brakuje nieco najnowszych badań dotyczących historii i kultury Żydów polskich – o czym była już mowa powyżej. Jednak trzeba zwrócić uwagę, że ta niezmiernie szybko i obficie rozwijająca się dziedzina stanowi olbrzymie wyzwanie dla badacza, z uwagi na wysoki poziom złożoności i szybko rosnący zbiór opracowań. Ponadto zbiór materiałów zawiera liczne przeanalizowane akty prawne, zarówno współczesne jak i historyczne (w liczbie 18), oraz materiały archiwalne: źródła pisane (22), mapy (11), plany miast i miasteczek (65), projekty architektoniczne, w tym synagog (31), domów modlitwy (17), rzeźni rytualnych (18), mykw (14), domów mieszkalnych w tym rabina (65), szpitali (3), oraz budynków szkolnych (4) i innych obiektów (6). Bogactwo zebranego i starannie przeanalizowanego materiału wymaga niewątpliwie docenienia.

Podsumowując, układ pracy i sposób prowadzenia wywodu w pełni odpowiadają tematowi oraz spełniają wymagania stawiane dla rozprawy doktorskiej.

5. Uwagi odnośnie zagadnień redakcyjnych

Przedstawiona do oceny rozprawa została starannie przygotowana pod względem edytorskim. Praca napisana jest przystępnym językiem, jej lektura nie nastręcza trudności, co więcej jest przyjemną. Język pracy jest bardzo poprawny, choć zdarzają się bardzo nieliczne potknięcia gramatyczne czy równie nieliczne błędy literowe. Najczęstsze błędy dotyczą interpunkcji (przykładowo lista dostrzeżonych niedoskonałości w części wstępnej, rozdział 1.1 poniżej).

Str. 3, Rozdział 1.1.4, linia 8 niepotrzebny przecinek przed *był*

Str. 4, Rozdział 1.1.5 błędna numeracja podrozdziału Metody badań

Str. 4, Rozdział 1.1.5 linia 21 niepotrzebny przecinek po również

Str. 7, Rozdział 1.1.6 linia 11 powinno być *‘umożliwią aktywną działalność’* nie *‘umożliwią uaktywnić działalność’*;

Str. 8, linia 1 *‘przyszłych siedzib’* nie *‘przeszłych siedzib’*;

Obszerny materiał graficzny zgromadzony w Tomie 2 został starannie opracowany i posegregowany. Drobną uwagę odnosi się jedynie do czytelności plansz – trudność odczytania kolorów.

Powyższe nieliczne niedoskonałości nie umniejszają bardzo wysokiej oceny recenzowanej pracy i są łatwe do wyeliminowania w przypadku ponownej publikacji.

6. Podsumowanie i wnioski końcowe

Rozprawę doktorską Pani mgr Małgorzaty Michalskiej-Nakoniecznej zatytułowaną „*Elementy żydowskiego dziedzictwa architektonicznego w strukturach urbanistycznych i krajobrazie kulturowym miasteczek Lubelszczyzny*” będącą przedmiotem niniejszej recenzji oceniam bardzo pozytywnie. Zaprezentowany warsztat naukowy, sposób prowadzenia wywodu, struktura pracy, zakres i sposób realizacji badań jak również forma ich prezentacji nie budzą wątpliwości. Szczególnego docenienia wymaga znaczny zbiór zebranych i przeanalizowanych materiałów archiwalnych oraz umiejętność ich spójnego i konsekwentnego opracowania. Zawarte w recenzji uwagi nie umniejszają jakości prezentowanych analiz czy wniosków, dotyczą elementów nietrudnych do skorygowania na etapie korekty przy ponownej publikacji książkowej rozprawy. W ocenie Recenzenta w przypadku zaprezentowanej pracy publikacja książkowa dostępna dla ogółu publiczności jest bardzo pożądana; niewątpliwie przyczyniłaby się do popularyzacji zawartego w dysertacji materiały, a co za tym idzie wiedzy o żydowskim dziedzictwie architektonicznym Lubelszczyzny.

Całość pracy jest w mojej ocenie w pełni zgodna z przyjętymi standardami i wymaganiami dla pracy doktorskiej w naukach inżyniersko-technicznych, w dyscyplinie architektura i urbanistyka oraz wnosi istotny wkład do rozwoju tejże dyscypliny. W ramach przeprowadzonego wywodu Autorka rozprawy udowodniła posiadanie umiejętności w zakresie prowadzenia badań naukowych. Recenzowana rozprawa doktorska spełnia wymagania przepisów Ustawy o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki. Stąd stawiam niniejszym wniosek o przyjęcie pracy doktorskiej pani mgr Małgorzaty Michalskiej-Nakoniecznej jako rozprawy doktorskiej i dopuszczenie jej do publicznej obrony przez Radę Dyscypliny Naukowej Architektura i Urbanistyka Politechniki Warszawskiej.